

Анотації

Гончарова Н. А. Проявления студенческого и ученического движения в Украине в период революционного подъёма (1910–1914 гг.).

В статье характеризуются 1910–1914 гг., которые в специальной литературе получили название “период нового революционного подъёма”; демонстрируется активизация движения студентов и учащихся в эти годы, анализируются различные его проявления.

Goncharova N. A. Displays of student and pupils' movement in Ukraine in the period of the revolutionary recovery (1910–1914)

Period of 1910–1914 is characterized in the article, which in the special literature is called “a new period of revolutionary recovery”; the activation of movement of students and pupils is demonstrated during these years, its various manifestations are analyzed.

С. П. Донченко

III–IV ДЕРЖАВНІ ДУМИ ТА ЛІБЕРАЛИ УКРАЇНИ

Перші кроки існування незалежної України примушують думати над удосконаленням роботи вищого законодавчого органу, звертатися до історичного досвіду. Така інформація особливо корисна для тих партій і громадських об'єднань, що не пройшли до Верховної Ради. З цієї точки зору є надзвичайно цікавим досвід українців під час роботи III та IV Державних Дум, куди представників лівих партій від України “не пропустили”. Історики приділяли цим питанням достатньо уваги і вивчали як діяльність кожного складу Думи, так і діяльність українських думців в цілому. Цьому присвятили свої роботи П. Варгачук, А. Коник, О. Копиленко, С. Кульчицький, Д. Чорний та ін. Але робота Дум розглядалася або в цілому, або в контексті якихось подій.

В даній статті зроблена спроба проаналізувати, як вирішувалися суто українські питання в III та IV Думах та як українські ліберали намагалися вплинути на їх постановку і прийняття.

Передвиборча кампанія до III Державної Думи була нелегкою. Антидемократичний виборчий закон, неприховане переслідування представників опозиційних партій, можливість подробиць виборів відкривали шлях до створення слухняної чор-

носотенно-октябристської Думи. Для народно-демократичних елементів думські мандати стали недосяжними, тож позбавлено було представництва й українство, як вище прогресивно-демократичне, яке спиралося в своїх прагненнях на народні та загалом трудові елементи краю [1, 19].

Незважаючи на те, що і цього разу під час виборів створювалися виборчі блоки, в губерніях Правобережної України праві намагалися не допустити в Думу жодного октябристського кандидата. У Херсонській губернії пропустили лише одного. В Полтавській губернії всі депутати, крім одного, також були обрані від правих сил. На виборах у Харкові всі праві кандидати були забалотовані, а октябристи отримали вісім депутатських місць. У Чернігівській губернії нечисленний гурт октябристів, скориставшись, що у правих не вистачало до абсолютної більшості кількох голосів, захопив усі 10 депутатських місць. Тільки в Катеринославській губернії, де організація “Союз 17 октября” тісною співпрацею була пов’язана із чорносотенцями, октябристи, не порушуючи укладеної угоди, поступилися на користь правих трьома місцями з дев’яти. Саме тут обрали лідерів “Союзу 17 октября” (М. Родзянка, Я. Гололобова, М. Алексеєнка, П. Каменського) та “Союзу руського народу” (К. Рознатовського та В. Образцова).

Гостра конкурентна боротьба за кожне депутатське крісло не заважала правим та октябристам виступати єдиним фронтом проти кадетів і революційних сил. Так, у Полтавській і Херсонській губерніях октябристи категорично відмовилися від блоку з мирнообновленцями і кадетами. Не зблокувалися вони і в Таврійській губернії. Обрання там двох депутатів-кадетів пояснюється лише тим, що октябристи не мали тут своїх кандидатів від міської курії [10, 64].

III Дума відкрила своє засідання 1 листопада 1907 р. [6, 550]. Головна відмінність її від попередньої полягала в тому, що опозиційні до уряду сили не склали в ній абсолютної більшості. Кадети втратили ті керівні позиції, які займали в I та II Думах. Але кадетська фракція продовжувала виступати з думської трибуни з досить гострою критикою внутрішньої політики царського уряду. Третя Дума фактично стала октябристською, бо октябристи посіли 148 місць, праві-чорносотенці займали 144 місця. Значно менше було кадетів, але це була найбільша фракція з

лівих партій — 54 місця, їх підтримували депутати від партії прогресистів — 28 місць. Було також 26 депутатів з національних окраїн, 19 соціал-демократів і 14 трудовиків [6, 550].

Вибори до III Думи в Україні закінчилися загалом перемогою правих. Під час роботи першої думської сесії 53 депутати із 102 увійшли до різних чорносотенних фракцій: правих, націоналістів, поміркованих правих. Октябристам разом з тими, хто пристали до них, дісталось 41 депутатське місце. Кадетів було обрано 6, соціал-демократів — 2 [10, 68]. Тож склад депутатів від України був значно реакційніший, ніж склад III Думи загалом: 57 депутатів були дворянами, 12 — чиновниками, 16 — священниками, 4 — почесними громадянами, тобто представниками буржуазних верств населення. Представників капіталістичної буржуазії серед депутатів від України фактично не було [10, 69].

Українські ліберальні партії у III Думі не було представлено. Для українства III Дума примітна хіба що завдяки появі “українських правих” — прихильників російської організації “Союзу 17 октября”, тобто українських правоцентристів. Цю праву течію лібералів репрезентував колишній член УДРП М. Гринько. Загалом ставлення інтелігенції і народних мас України до діяльності III Думи було негативним, про що свідчать архівні дані та інформація з преси [4, 27].

З-поміж питань, вирішення яких для українців мало найбільше значення, у третій Думі розглядалися лише два: про українську школу та українську мову в місцевому суді. 29 березня 1908 р. у Думі 36 депутатів внесли законопроект про українську мову в початкових школах. Якщо проаналізувати, хто саме підписав законопроект про українську школу, з’ясується раптовий характер партійних угруповань депутатів. Є підписи представників усіх фракцій, починаючи з крайніх правих. Немає тільки депутатів соціал-демократичної фракції та національних груп — мусульманської та польської. За партійністю 36 депутатів розподілилися так: 14 октябристів, 12 кадетів, 4 помірно правих, 3 трудовика, 1 прогресист, 1 націоналіст, 1 крайній правий [13, 18–19]. Але цей проект не мав подальшого розвитку.

У жовтні 1910 р. обговорювалося питання про нижчу школу, захищали й українську школу. Дебати зосередилися нав-

коло тієї статті законопроекту октябристів, що встановлювала розподіл інородців відносно їх права на національну школу. Інородцям першого гатунку октябристи надавали дуже урізане право навчання рідною мовою. До них належали поляки, литовці, німці, татари, естонці, латиші, вірмени, чехи та грузини. Інородцям другого гатунку — всім іншим народностям Російської імперії — октябристи не надавали ніяких прав [13, 21]. На захист українців виступив професор І. Лучицький (кадет), який у своїй змістовній промові навів ряд педагогічних аргументів на користь української школи. Він запропонував поправку, яка мала забезпечити українцям ті самі права, що й інородцям першого гатунку. Поправка професора І. Лучицького отримала підтримку в одного з рядових депутатів — подільського священника Сендерка. Саме він навів факти про необхідність української мови в початковому навчанні. Цього ж питання торкнувся у своїй великій промові П. Мілюков. Треба визнати, що аргументація лідера кадетів цього разу значно відрізнялась від тих доказів, які висував раніше інший кадет — Родічев. Більше того, в цій промові П. Мілюкова траплялися навіть такі фрази, такі місця, які звучали інакше, ніж його промови в інших випадках. П. Мілюков висунув і довів положення про обов'язок держави оберігати права національностей. Від імені кадетської фракції він цілком підтримав поправку професора І. Лучицького. Проте за результатами голосування, українська школа 171 голосом проти 132 була відкинута. III Дума поховала надії українців на зміну того ненормального стану, в якому перебувала народна освіта в Україні [13, 22].

Ось інший випадок, коли українські вимоги привернули увагу Думи: під час обговорення питання про рідну мову в місцевому суді. Булат і професор І. Лучицький оприлюднили питання про допущення до судової справи української мови. Їх підтримали П. Мілюков і Родічев. Аргументація П. Мілюкова цього разу була дуже обережна, вмещувала, по суті, ті самі положення, які захищав раніше Родічев: “Звільніть їх, і їх не буде” [13, 22]. Обережний за формою, незначний за кількістю захисників виступ на користь української мови був енергійно відбитий протилежною стороною. Більш характерним на той час можна вважати виступ проти українства професора Капустіна, який мав репутацію ліберала: “Не треба збуджувати та-

ких питань, які роз'єднують рідних братів, говорити, що українці і великороси не однією мовою розмовляють". Ця думка абсолютно доповнювала аргументацію правих і російських націоналістів.

Події 1911 р., а саме — неврожай, охопивши щонайменше 20 губерній Росії, зачепили і Україну. На цьому тлі невдоволення мас сприяло зміцненню лівих партій. Але російські кадети, маючи досвід роботи у трьох думах, а також досвід переслідування з боку царизму, змушені були замислитися над своєю подальшою тактикою. З одного боку, наступ і можлива перемога реакції, з іншого — зростання невдоволення, яке могло перерости в революцію. На нашу думку, напередодні Першої світової війни кадети поступово почали відходити від лівих позицій і все більше ставали центристами, а ще вірогідніше — лівоцентристами. Наступні події 1912–1914 рр. перемістили октябристів із центру ближче до правого флангу політичних сил, а кадетів поставили в центрі політичного табору. В цей час українські ліберали все ще залишалися лівими, на відміну від кадетів. Економічна криза і подальше поглиблення кризи третьочверневої політичної системи примусили ліберальні партії знову коригувати свою лінію.

Гуртки українських прогресистів були орієнтовані на об'єднання місцевих прогресивних організацій — загальнополітичних і національних — в єдиний прогресивний блок: “Всюди, де прогресивні організації не погодяться визнати українські вимоги, викладені в українській виборчій платформі, українці повинні виступити на виборах самостійно, незалежно від шансів та можливих результатів виборчої боротьби. Що стосується виборчої платформи, то українські прогресисти покладають на своїх обранців обов'язок добиватися в Думі задоволення таких вимог відносно України: “Введення загального навчання українською мовою та взагалі викладання рідною мовою в початкових школах у місцевостях з українським населенням. Введення в тих же місцевостях викладання української мови, літератури, історії та українознавства як обов'язкових предметів викладання в середніх та вищих навчальних закладах. Допущення вільного використання української мови в церкві, суді та усіх громадських установах в Україні, а також стосунках з українським населенням урядових агентів та громадсь-

ких установ, відміни виключного мита на закордонні видання російською та українською мовами, що особливо є тяжким для українських видань” [8, 82–83].

Напередодні виборів до IV Думи кадети висунули три гасла: демократизація виборчого закону, реформа Державної Ради і формування відповідального думського міністерства [9, 324]. Складність ситуації примусила думати й про зміни у передвиборчій тактиці. Зазначалося, що “у тих випадках, коли кадетські кандидати не будуть мати можливості виступати відкрито під конституційно-демократичним прапором, вони зможуть виступити під прапором загальних прогресивних об’єднань...” Сподівання на єдиний прогресивний блок для всієї країни виявилися марними. Було визнано, що блоки повинні створюватися місцевими групами з огляду на місцеві умови [7, 111–112]. Результати виборів виявилися кращими для кадетів і гіршими — для октябристів попри всі сподівання.

Вибори до IV Думи проходили за умов нечуваної єдності опозиційних елементів. Очевидність та елементарність мети — боротьба за свободу — спростила відносини між різними напрямками. Об’єднання ґрунтувалося на питаннях елементарної рівноправності для всього населення Росії, тому єднання опозиційних елементів відбулося на рівні найпомітнішої опозиції, яка підтримувала таку рівноправність, тобто на вимогах партії народної свободи. Українці, за поодиноким винятком, також приєдналися до цієї угоди і йшли пліч-о-пліч зі своїми російськими попутниками.

Вони розуміли, що українські вимоги найбільш повно представити і захищати здатні самі українці. Але знали і те, що чинна виборча арифметика саме в Україні давала дуже мало шансів на успіх суто українських кандидатур, що взагалі прогресивні кандидатури тут були можливі лише у великих містах, де сильні прокадетські настрої. У зв’язку зі складністю політичного моменту, українці, не згортаючи свого ідеологічного прапора, у сфері національних вимог обмежилися найнагальнішим — “платформою мінімум”. Є. Шольц стверджував, що “менше не можна”. Цей мінімум українських вимог додали до своєї програми не тільки місцеві кадетські організації, а й центральний орган партії народної свободи, не кажучи вже про ліві течії, які просунулися значно далі на шляху угод з

українцями [5]. Проте партія народної свободи не виправдала надій українських лібералів. Майбутній член УПСФ — В. Прокопович писав: “Помилка їх (українців) була в тому, що вони увійшли в союз з партією народної свободи: дійсність показала, що ця партія не зовсім справно платить за векселями, виданими на вибори. Якби українці знали, яким виявиться П. Струве, як буде себе тримати по відношенню до них П. Маклаков, як будуть годувати їх “обіцянками” лідери цієї партії, вони, безумовно, віддали б свої голоси іншій партії, більш демократичній...” [12, 78].

У 1907–1914 рр., коли українські політичні партії перебували на нелегальному становищі, основними організаціями, на які вони спиралися і проводили свою роботу, були українські клуби “Просвіти”. Україна мала мережу “Просвіт” не тільки у великих центрах — Києві, Одесі, Чернігові, Катеринославі, Кам’янець-Подільському, Катеринодарі, Новочеркаську, Житомирі, Миколаєві, а й у невеликих містах — Ніжині, Могильові-на-Дністрі, Козельці, Мелітополі та навіть у селах — Мануйлівці, Амурі, Запоріжжі, Дівці, Перещепиному тощо. Напередодні Першої світової війни з переслідування “мазепинців” почалися репресії й проти українського руху та його діячів, насамперед українських громадських організацій — клубів, зібрань, просвітницьких товариств, покликаних до життя новими громадянськими нормами після Маніфесту 17 жовтня (і які використовували українські ліберали — авт.). Зрозуміло, це негативно діяло на сферу впливу ліберальних партій та об’єднань.

У квітні 1912 р. відбувся з’їзд представників громад ТУП різних регіонів України, на якому було вироблено програму вимог до українських кандидатів до IV Державної Думи. Того ж 1912 р. у Москві почав видаватися російською мовою спеціальний журнал “Украинская жизнь” за участю українців — представників різних лівих партій. До складу редакції журналу увійшли українські ліберали, соціал-демократи, есери і позапартійні. В одному з номерів журналу було вміщено передвиборчу платформу українських лібералів. Основні її положення проголошували: викладання українською мовою в початкових школах у місцевостях з українським населенням, викладання в тих же місцевостях української мови, літератури, історії та українознавства як обов’язкових предметів у середніх і вищих

навчальних закладах, допущення вільного використання української мови у церкві, суді, в усіх громадських установах України, відміна виключних положень на закордонні видання російською й українською мовами [20, 143]. Така виборча платформа, вимоги якої обмежилися межами культурно-національної автономії, цілком задовольнила кадетів, які домовилися перед виборами з українськими лібералами. Проте для кадетів ця платформа являла собою максимум вимог, котрі вони погоджувалися відстоювати в IV Думі, а для українських лібералів — мінімум. Українські ліберали на чолі з М. Грушевським розуміли, що кадети ніколи не погодяться задовольнити їхні вимоги не тільки стосовно федерації, а й національно-територіальної автономії України, але сподівалися, що колись вдасться вирвати у кадетів згоду хоча б на національно-територіальну автономію.

У підготовці до виборів до IV Думи 1912 р. активну участь брали й українські прогресисти. Вони проголосили, що у своїй політичній діяльності прагнуть національно-територіальної автономії для України і гарантії її непорушності, а також здійснення форми федеративного державного устрою для всіх обласних і національних територій Російської імперії. Крім того, українські прогресисти вимагали: навчання українською мовою в народних школах, користування українською мовою в усіх громадських установах; відміни акту 3 червня 1907 р., знищення станових відмінностей тощо [19, 2].

Напередодні виборів “праві” члени Державної Ради звернулися із заявою до міністра внутрішніх справ про необхідність забезпечення інтересів російського населення під час виборів до Державної Думи у західних губерніях [11]. Зрозуміло, що за активної діяльності уряду та поліції в IV Думі українців майже не було. Щоправда, на початку її роботи була спроба заснувати парламентську фракцію “українських прогресистів”.

Але спроба не вдавалася, оскільки праві мали значну перевагу в IV Думі і диктували свої умови. О. Голубицький і В. Кулик вважають, що “IV Дума була лівішою, ніж третя, в ній налічувалось по 150 представників правих і лівих партій та 130 октябристів і центровиків” [2, 83]. Наші підрахунки: лівих, зокрема кадетів, — 113 депутатів, правих — 129, октябристів (правих, лівих та близьких до октябристів партій) —

153. Враховуючи, що на виборах до IV Думи октябристи блокувалися з монархістами, враховуючи їхню поведінку в Думі, їх варто віднести (хоч вони і ліберали) до сили, що протидіяла на цьому етапі лівим партіям. Тобто IV Дума виявилася ще правішою, ніж третя. Правління IV Думи і відсутність “своїх” депутатів у Думі змусили Товариство українських поступовців звернутися із “Заявою до IV Державної Думи”, в якій проголошувалося: “В сучасних умовах громадсько-політичного життя Росії українське громадянство позбавлено можливості мати в Державній Думі своїх представників. Це примушує нас висловити оцією заявою наше відношення до останніх виступів у Державній Думі по українському питанню. Заявляємо про свою солідарність з тими поважними депутатами, котрі, не будучи українцями по походженню, але правильно оцінюючи становище представників демократичних верств населення, підняли свій голос проти нестерпних утисків, які відчуває українське слово і взагалі всі прояви українського життя, і завдяки яким українська інтелігенція й український народ позбавлені можливості користуватися своєю мовою та іншими засобами національної культури. Визнаємо негайну потребу націоналізації освіти в інтересах культурного розвитку українського народу.

Вважаємо автономію України, рівно як і інших областей і націй, гарантією від втручання в сферу національного життя і запорукою (збагаченням) вільного культурного і громадського розвію...”

Підписались: М. Грушевський, професор університету; С. Єфремов, В. Леонтович, В. Лозинський, Ф. Матушевський, І. Полторацький, В. Ульяновський, Є. Чикаленко, В. Шемет, Іл. Шраг, барон Ф. Штейнгель” [14, 101].

Зазначимо, що департамент поліції досить уважно спостерігав за подіями в Україні, про що доповідав ще 1911 р.: “В Південно-Західних губерніях в теперішній час спостерігається українсько-мазепинський рух, який, спираючись на Галицько-Австрійську базу, росте, поширюється по всій Малоросії й приймає загрозливі розміри” [18, 25]. Напевно, підґрунтя для таких висновків було, зважаючи, що “мазепинський рух” в очах департаменту поліції еднав усі українські партії — соціал-демократів (УСДРП), “Спілку”, українських есерів, лібералів та інших.

У 1912 р. знову ж таки департамент поліції сповіщав, що українські видання — “журнал “Сніп”, а також “Рада”, безумовно, сприяють підйому серед населення малоросійських губерній, виникненню сепаратизму і ворожого відношення до всього руського” [15, 91]. Приводом слугувала стаття “Українська платформа” у журналі “Сніп”: “Хто знає, що для українства гірше — чи солодкі слова австрійського уряду, чи груба, жорстока мова російського. Тому що якщо груба мова Столипінського циркуляра має за мету не дати прокинутись українській національній енергії, то солодкі слова австрійського уряду мають за мету приспати розбуджену українську енергію: мета одна й та сама” [18, 79].

Зрештою, 1913 р., напередодні Першої світової війни, по всій Україні було заборонені газети, зокрема ліберальні. Така розправа з ліберальними виданнями мала певні наслідки, а сталося це тому, що уряд вважав кадетів лівою партією. Загалом, аналізуючи діяльність українських кадетів і представників Української демократично-радикальної партії у передвиборчих кампаніях та Думах, можна дійти висновку, що вони обрали один шлях: блокування на виборах кадетів, членів УДРП, соціал-демократів, есерів, бундівців. Водночас ліберали дотримувалися у передвиборчих платформах своєї тактики поступовості. У III та IV Думах українські ліберали намагалися проводити свою політику через кадетів. Тож до 1914 р. ліберальні політичні сили в країні розташувалися так: октябристи — правий центр, кадети — центр, українські ліберали залишаються лівою партією, близькою за програмовими вимогами до соціал-демократів і кадетів.

Джерела та література

1. Белоусенко О. Украинское национальное представительство // Украинская жизнь. — 1916. — № 4-5. — С. 11-20.
2. Голубицький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX — початку XX століття: Дослідження. — К.: Вид-во “Смолоскип”. — 1996. — 123 с.
3. ДОДА, ф. 313, оп. 2, од. зб. 1704.
4. Там само, од. зб. 2655.
5. Ефремов С. На текущие темы // Украинская жизнь. — 1912. — № 3.
6. История России XIX — начала XX вв. Учебник для исторических факультетов /Под ред. В. А. Федорова. — М.: Изд-во Зерцало, 1998. — 752 с.

7. Корнилов А. А. Воспоминания //Вопросы истории. — 1994. — № 8. — С. 108–128.
8. Маковский Е. Украинская платформа //Украинская жизнь. — 1912. — № 4. — С. 82–85.
9. Политическая история России: Учебное пособие /Отв. ред. проф. В. В. Журавлев. — М.: Юристъ, 1998. — 696 с.
10. Попик В. И. Политическая борьба на Украине вокруг выборов в III Государственную Думу. — К.: Наукова думка, 1989. — 99 с.
11. Приднепровский край, 1910, 21 февраля.
12. Прокопович В. На перевале //Украинская жизнь. — 1916. — № 4–5. — С. 70–95.
13. Садовский В. Украинский вопрос в третьей Думе //Украинская жизнь. — 1912. — № 5. — С. 17–27.
14. Українські політичні партії кінця XIX — початку XX століття. Програмові і додаткові матеріали /Упорядник В. Ф. Шевченко та ін. — К.: Консалтинг, Фенікс, 1993. — 336 с.
15. ЦДІАУ, ф. 274, оп. 1, од. зб. 2640.
16. Там само, ф. 285, оп. 1, од. зб. 255.
17. Там само, ф. 350, оп. 1, од. зб. 1.
18. Там само, ф. 705, оп. 2, од. зб. 108.
19. Там само, ф. 1439, оп. 1, од. зб. 1277.
20. Шелохаев В. В. Идеология и политическая организация российской либеральной буржуазии. 1907–1914 гг. — М.: Наука, 1991. — 235 с.

Анотації

Донченко С. П. III–IV Государственные Думы и либералы Украины

В данной статье делается попытка проанализировать, как решались украинские вопросы в III и IV Думах и как украинские либералы пытались влиять на их постановку и принятие.

Donchenko S. P. The 3d and the 4th state dumas (councils) and the liberals of Ukraine

The article deals with the attempt to analyze the way Ukrainian issues were solved in the 3d and the 4th state dumas (councils) and how Ukrainian liberals tried to influence their raising and adaptation.